

Pulay Gyula

Véget ér-e a számolni tudók felelőssége a határhasznok határánál?

Reflexió Mihályi Péter: A gyermekvállalás határhasznai és határköltései című cikkére

ÖSSZEFOGLALÓ: Mihályi Péter a Pénzügyi Szemle 2019. 4. számában megjelent cikkében matematikai modellek felállításával amellet érvel, hogy Magyarországon a népességfogyás és az elöregedés nemzeti keretek között számottevően nem enyhíthető, akármilyen nagy pénzüsszeggel is próbálja az állam csökkenteni a gyermekvállalás egyéni költségeit. Ezzel szemben a jelen cikk egyrészt arra mutat rá, hogy a vágyott és a ténylegesen vállalt gyermekszám közötti különbség mérséklésére és ezáltal a termékenységi ráta érzékelhető növelésére van reális lehetőség. Másrészt a cikk több olyan tényezőt (külföldre vándorlás, gyermektelenek magas aránya) is felsorakoztat, amelyeket a gyermekvállalás egyéni hasznosságát bemutató modell megalkotásánál indokolt lenne figyelembe venni, és ezáltal a családoknak is további szempontokat adni gyermekvállalási döntéseik meghozatalához.

KULCSSZAVAK: népességfogyás, gyermekvállalás

JEL-KÓDOK: J13, J22, J24

DOI: https://doi.org/10.35551/PSZ_2020_1_2

Néhány évvel ezelőtt egy munkatársamtól névnapomra kaptam egy bögrét, ezzel a felirattal: „2 liter naponta, de tényleg”. Hosszabb ideje mellettem dolgozva azt tapasztalta, hogy a munkába merülve nagyon keveset iszom, miközben tudta, hogy egy felnőtt embernek az egészsége megőrzése érdekében legalább napi két liter folyadékot kellene innia, ide nem értve a dehidratáló hatású feketekávéét. A bögre

Levelezési e-cím: szvpulay@uni-miskolc.hu

re helyett a névnapomra egy mini tanulmányt is írhatott volna, megismételve a határhaszon-elmélet ismert példáját, miszerint a szomjas ember számára az első pohár víznek mennyivel több az értéke, mint a másodiknak, majd a harmadiknak, a negyedik pohár vizet pedig már meg sem issza. Tudományos fejtegetését azzal zárhatta volna, hogy a határhaszon-elméletből levezethető módon legfeljebb napi egy liter vizet iszom, következésképpen az egészségem menthetetlen. Tudományosan igaza lett

volna, de azért a bögrének jobban örültem. Azóta minden reggel lefőzök egy nagy csuporteát, és a munkaidő végéig apránként megiszogatom. Igaz, valószínűleg így sem jön össze a napi két liter folyadék.

Ez a történet jutott eszembe *Mihályi Péter*: A gyermekvállalás határhasznai és határköltései című cikkének (Pénzügyi Szemle 2019. 4. szám) olvasásakor. A cikk fő állítása az, hogy a mai modern társadalmakban „amikor a családok ex ante döntést hoznak a gyermekvállalásról, akkor meredeken csökkenő határhaszonnal számolnak. Vagyis az 1. gyermek születése óriási boldogsággal (haszonnal) jár, ehhez képest a 2. és további gyermekek hasznossága csökken.” Állítását a szerző a gyermekvállalás hasznainak és költségeinek elméleti levezetésével, majd összevetésével, függvényszerű ábrázolásával is alátámasztja. A szerző rámutat, „*hogy a gyermekvállalás társadalmi haszna alig-alig befolyásolja a családokat, jóllehet minden egyes megszülető gyermek társadalmi hasznossága közel azonos. Ez magyarázza, hogy a politika formálói szeretnék a családokat minél több gyermek vállalására ösztönözni.*” A cikk végkövetkeztetése az, „*hogy a tanulmányban figyelembe vett tényezők keretein belül nincs egyensúly, a stabil tendenciák nem vezetnek társadalmi optimumhoz. A népességszám és az elöregedés nemzeti keretek között nem szüntethető meg, sőt számottevően nem is enyhíthető, akármilyen nagy pénzüsséggel is próbálja az állam csökkenteni a gyermekvállalás egyéni költségeit.*” (A cikk összefoglalójából idézve.)

A végkövetkeztetés első felével nem tudok vitatkozni, a tanulmányban felállított modellből és a figyelembe vett tényezőkből valóban az következik, hogy a társadalom elöregedésének nemzeti keretek közötti megállításhoz szükséges 2,2 értékű teljes termékenységi ráta nem érhető el, mivel három vagy több gyermeket nem fog annyi nő szülni, hogy ezzel kompenzálják az életük során gyermektelenül maradó vagy „csak” egy gyermeket szülő nők hozzájárulását az átlagos termékenységi rátához. Azt azonban érde-

mes megjegyezni, hogy Mihályi Péter modelljéből a két gyermek vállalása még közgazdaságilag is racionális döntésnek látszik. Következésképpen a népesedéspolitikának arra mindenképpen érdemes törekedni, hogy segítse a családokat a vágyott első és/vagy második gyermek tényleges megszületésében. Ennek fő akadályai a stabil párkapcsolatok hiánya, a gyermekvállalás halogatása az egzisztenciális biztonság megteremtéséig, valamint az egészségügyi problémák. Ezen akadályok elhárítását szolgáló állami támogatások tehát még Mihályi Péter modelljei szerint is racionális és eredményes népesedéspolitikai intézkedéseként értékelhetők, mivel a teljes termékenységi ráta emelkedéséhez vezetnek. (A teljes termékenységi ráta 2 fölé emeléséhez nemcsak az szükséges, hogy minél több nő szüljön legalább három gyermeket, hanem az is, hogy csökkenjen a gyermektelen nők, illetve a csak egy gyermeket szülő nők aránya a két gyermekesekéhez képest.) Természetesen ezek az intézkedések racionálisak a harmadik gyermek vállalásának szempontjából is, hiszen harmadik gyermek csak akkor születhet, ha a második már megszületett.

Máris megérkeztünk a népesedéspolitika egy nagy dilemmájához. A teljes termékenységi ráta növelése szempontjából a vágyott harmadik és további gyermekek megszületésének elősegítése az eredményesebb, vagy az állami eszközöket inkább az első és a második gyermekek megszületése előtti akadályok elhárítására célszerű összpontosítani? A nyilvánvaló válasz az, hogy az utóbbi nélkül az előbbi sem lehet eredményes, mivel sok kétgyermekes családra van szükség ahhoz, hogy megfelelő számú családnál merülhessen fel a harmadik gyermek vállalásának kérdése.

A dilemma megoldásának van egy közös része is, ez pedig annak az elősegítése, hogy a nők fiatalabb korban vállaljanak gyermeket. 1992 és 2011 között 23 éves életkorról a 28,3 évre tolódott ki az az átlagos életkor, amikor a nők az első gyermeknek adnak életet. Ez egyfelől

azt a veszélyt rejti magában, hogy az első gyermek vállalását halogató nők kifutnak a termékeny életszakaszukból, másfelől viszont a későbbre halasztásnak az is következménye, hogy nincs elegendő idő a második és a harmadik gyermek vállalására. 1992-ben még több mint három év különbség volt a között az átlagos életkor között, amikor a nők az első gyermeküket születték, illetve amikor az összes gyermeküknek életet adtak. Ez a különbség 2010-re két év alá csökkent (Kapitány, Spéder, 2012). A népesedéspolitikai sikeressége szempontjából ezért egy alapvető tényező a gyermekvállalás későbbre halasztása tendenciájának a megállítása. A népesedéspolitikai e téren sem eszköztelen. Az eszközök egyik csoportját a gyermekes anyák – és apák – foglalkoztatási biztonságának a megteremtése jelenti, amelynek következtében a gyermeket vállaló nőknek nem kell félniük munkahelyük elvesztésétől. Saját kutatásaim (Pulay, 2010) azt mutatták, hogy az elmúlt két évtizedben azok az országok értek el viszonylag magas termékenységi mutatót, amelyekben össze tudták hangolni a családi és a munkavállalói szerepeket. Az eszközök másik csoportját pedig azok az anyagi támogatások alkotják, amelyek lehetővé teszik az egzisztenciális biztonság korábbi megteremtését. A komplex megközelítésre jó példa a babaváró hitel, amely minden fiatal (termékeny életkorú) házaspár esetében hozzájárul a gyermekvállaláshoz szükségesnek tartott anyagi feltételek (például megfelelő lakás) megteremtésének előbbre hozatalához, de a támogatás mértéke a vállalt gyermekek számától függ. Az elmúlt évek családpolitikai intézkedései e tekintetben már éreztetik hatásukat, mivel az első gyermek vállalásának átlagos életkora 2011 és 2017 között mindössze 0,3 évvel emelkedett. Ugyanennyivel nőtt a nők átlagos életkora az összes gyermek megszületésekor, azaz a két átlagos életkor közötti különbség nem szűkült tovább (Kapitány, Spéder, 2018). Igaz ez még nem a trend megfordulását, hanem csak a kedvezőt-

len tendencia lefékeződését jelzi, de már ez is eredménynek tekinthető.

A felsoroltakkal arra próbáltam rávilágítani, hogy Mihályi Péter modelljének elfogadása esetén is van mozgáster eredményes (a teljes termékenységi rátát növelő) népesedéspolitikai intézkedések meghozatalának. Ugyanakkor vitathatatlan, hogy a 2,2 értékű teljes termékenységi ráta eléréséhez arra van szükség, hogy sok család vágyjon három vagy több gyermekre, és a vágyott gyermekek tényleg megszüleszenek.

Mihályi Péter cikkében (az 559. oldalon) így fogalmaz: *„önmagában az, hogy a jelen tanulmányban monoton csökkenő hasznossági függvényt feltételezünk, semmi különleges nincs – az egyensúlyi modellek majdnem mindig ezzel a feltételezéssel élnek. Azt tekintjük újszerű megközelítésnek, hogy ezt a csökkenő függvényt nagyon meredeken csökkenőnek feltételezzük, mert azt a mai magyar élethelyzetet modellezzük, amikor a családok többsége eleve nem tervez 3-4-5 vagy annál is több gyermeket.”*

Előremutatónak tartom, hogy Mihályi Péter modell felállításával gondolja végig és mutatja be a gyermekvállalásra ható tényezőket. Ez ugyanis arra készíti a népesedéspolitikáról vitatkozókat, hogy a matematikai modellek szigorú logikáját kövessék. Felvéve a kesztyűt, hozzászólásom további részében amellet sorakoztatok fel érveket, hogy Mihályi Péternek a modellbe beépített feltételezései nem mind helytállóak, illetve, hogy a modell több fontos tényezőt nem vesz figyelembe.

Az egyensúlyi modellek valóban csökkenő hasznossági függvényt feltételeznek, de ebből nem következik az, hogy a határhassznosság csökkenése rögtön az első egység „elfogyasztása” után bekövetkezik. Ez ugyanis függ a vizsgált jelenség természetétől. Ha valaki egy pohár borral a szomját akarja oltani, akkor a második pohártól kezdve már érvényesül a csökkenő hasznosság elve. Ha azonban a bortól jó kedvre akar derülni, akkor a harmadik-

negyedik pohár után beszélhetünk csak a hasznosság csökkenéséről. Ha pedig be akar rúgni, akkor az első liter elfogyasztásáig aligha csökken a borivás hasznossága. Hasonlóképpen van a gyermekvállalással. Az egynél több gyermeket tervező szülők ugyanis nem egyszerűen két vagy három gyermeket szeretnének, hanem egy olyan egymást szerető, lüktető közösséget, amelyben a gyerekeknek is megvan a partnere, amely családban zajlik az élet. A három gyermeket nevelő család nem 1+1+1 gyermekes család, hanem háromgyermekes család, ahol a határhasznok nem összeadódnak, hanem egy más minőséget hoznak létre. Természetesen, ha ezt a minőségi különbséget nem építjük be a modellbe, akkor a hasznosság valóban meredeken csökkenni kezd, úgy mintha kiskutyákban vagy aranyhórcsögben gondolkodnánk, ha van már egy, akkor miért kellene kettő, három pedig már végképp felesleges.

Azok a fiatalok vagy fiatal házaspárok, akik úgy nyilatkoznak, hogy legalább három gyermeket szeretnének, nem azért vélekednek így, mert a kérdező elvárásainak próbálnak megfelelni. A sokgyermekes életformára vágnak, mert ők is sokgyermekes családban nőttek fel, vagy ismerős sokgyermekes családok példája vonzó volt a számukra, vagy megtapasztalták, hogy nem jó egykeként vagy azonos nemű testvér nélkül felnőni. Következésképpen Mihályi Péter hasznossági függvényének a mértékegysége téves. Két gyermek után a skála újratekődik, akik három vagy több gyermeket szeretnének, azok nem 2+1 gyerekre vágnak, hanem egy nagycsaládra, ami egy új minőség. Természetesen a gyakorlatban gyakran előfordul, hogy a sok gyermeket tervező család csak egy vagy két gyermeket vállal, mivel az élet nehézségei megakadályozzák vágyaik beteljesülését. Sőt arra is van példa, amit Mihályi Péter említ, hogy két azonos nemű gyermek esetén az eredetileg egy lányt és egy fiút tervező családok vállalkoznának egy harmadik gyerekre is. Ezen élethelyzetekben nyilvánvaló mozgás-

tere van a családpolitikának, mivel elháríthatja a vágyott harmadik gyermek vállalása előtti akadályokat.

A többgyermekes családok új minőségének kifejtésével elérkeztünk a családpolitika másik nagy dilemmájához. Ez így hangzik: vonzóvá lehet-e tenni a nagycsaládos életformát? Egészen a legutóbbi időkhöz a nagycsaládos lét – kevés kivétellel – egyet jelentett a relatív szegénységgel, vagyis a háromgyermekes családok anyagilag sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint a gyermektelenek, illetve az egy- vagy kétgyermekesek. Nyilvánvaló, hogy az ebből adódó élethelyzetek nem tették a nagycsaládos életformát vonzóvá a kívülről állók számára. Nem volt egy rendes autójuk, amibe befértek volna, az asszonyok ki voltak anyagilag szolgáltatva, nem volt pénzüik divatos ruhára, továbbképzésre, fogpótlásra. (Ez utóbbit nem véletlenül írom, hiszen a sok terhesség tönkreteszi a fogakat, a fogpótlás pedig csillagászati összegekbe kerül.) A gyerekek nem mehettek külföldre nyelvet tanulni. Ha a férfi kemény munkával gondoskodott a családja jobb életkörülményeiről, akkor elveszítették a szociális támogatásra való jogosultságukat, mivel önálló családpolitika nem volt, csak szociálpolitika. Ugyanakkor, akik benne éltek a nagycsaládban, azok többnyire megtalálták benne az örömet, sőt ez az öröm kisugárzott másokra is.

A nagy kérdés az, hogy ha a családpolitika a többgyermekes anyák számára fokozott anyagi biztonságot teremt (személyijövedelemadó-mentességgel, rugalmas foglalkoztatáshoz való joggal, továbbképzésük támogatásával, fogpótlásuk ingyenessé tételével), valamint a sokgyermekes családokat kiemeli a relatív szegénységből (adókedvezményekkel, lakás- és autóvásárlási támogatásokkal) és ezáltal megszünteti elidegenítő jellemzőit, akkor több fiatalban is felkelthető-e a nagycsalád iránti vágy. Azt gondolom, hogy ez nem reménytelen, mivel a felülről jövő mintának nem lebecsülendő demonstrációs hatása van. (Figelemremél-

tó, hogy a házasságkötések számában néhány év alatt milyen jelentős emelkedés következett be. Minden bizonnyal nem a néhány ezer forintos adókedvezmények eredményeként, hanem azért, mert a házasságkötés vált a követendő mintává, a korábban teret nyerő házasság nélküli együttélés helyett.) Ha egy társadalom felső jövedelmi harmadában mintaadóvá válik a sokgyermekes életmód, akkor annak igen jelentős kisugárzó hatása van. Ugyanakkor ez a hatás csak hosszabb távon erősödhet fel, és konkrét mértéke nagyon nehezen becsülhető. Az viszont kiszámítható, hogy a szülőképes korú nők 30–35 százalékára összpontosuló és halmozódó támogatások, kedvezmények nem képesek a népesedési trendek megfordítására. A teljes termékenységi ráta jelentős emeléséhez arra lenne szükség, hogy a gyermekes családok sokkal szélesebb körét hozzák lényegesen kedvezőbb helyzetbe a családpolitikai intézkedések.

Mihályi Péter cikke kapcsán célszerű feltennünk azt a kérdést is, hogy azok a családok, amelyek csak egy vagy két gyermeket szeretnének, jól veszik-e számba a gyermekvállalás határhátsóit. Mihályi nagyon korrekt módon az emberek teljes életére nézve veszi sorra a gyermekvállalással járó előnyöket, idesorolva nemcsak a kisgyermekkel járó érzelmi kiteljesedést, hanem a felnőtt gyermek által adott biztonságot és az unokák okozta örömeiket is. Ennek során azonban a modellje sok tényezőt mégsem vesz figyelembe. Például azt, amit máshol maga is említ, nevezetesen, hogy a férfiak és a nők jelentős részének egyáltalán nincs gyereke. Mit jelent ez az unokák szempontjából? Azt a kockázatot, hogy hiába van gyermekem, nem lesz unokám. Ha a gyermektelenség 30 százalékos, akkor annak a valószínűsége, hogy valakinek lesz unokája egy gyermek esetén 70 százalék, két gyermek esetén 91 százalék, három gyermek esetén 97,3 százalék. Valójában tehát három gyermek vállalására van szükség ahhoz, hogy valaki szinte

biztos lehessen abban, hogy az unoka örömeiben is része lesz.

Egy másik a modellbe nem beépített tényező a külföldre vándorlás. Ha 20 százalék annak a valószínűsége, hogy egy magyar fiatal 30 éves kora után külföldön telepszik le, akkor egy gyermek esetében 20 százalék a valószínűsége annak, hogy a gyermekkel járó örömet a gyermeke 30 éves kora után már alig érzékeli a szülő (a majdani külföldön születő unokák esetében még minimálisabb lesz az örömteli együttélés). Két gyermek esetében azonban már csak 4 százalék az esélye annak, hogy mindkettő külföldre vándorol, három gyermek esetében pedig 0,8 százalék az esélye annak, hogy mindhárom gyermek külföldön éli le az életét.

A szerző mindezek ellenében felvetheti, hogy a felsorolt tényezőket azért nem vette be a modelljébe, mivel azokat többnyire a családok sem mérlegelik. Ez igaz, de itt mutatkozik meg a számolni tudók felelőssége. Mit értek ezen? Azt, hogy nemcsak az írásaikkal okosan érvelni tudó emberek viselnek fokozott felelősséget a szavaikért, hanem a számok, a számítások világában jártas szakemberek is a modelljeikért és az azokból levont következtetésekért. Például azért, hogy milyen leegyszerűsítő feltételezésekkel él, vagy milyen bizonytalansági tényezőkkel számol a modelljében. Megelégedhet-e egy tudományos mű szerzője azzal, hogy az alulinformált emberek szűkperspektívájú preferenciáit építi be a modelljébe és abból von le következtetést, vagy éppen az lenne a feladata, hogy az emberek alulinformáltságát megszüntesse. Nem elméleti kérdésről van szó. Éppen csak túl vagyunk egy Magyarországon százezreket érintő pénzügyi válságon, amelynek az oka az volt, hogy a lakosság nem tudta jól felmérni a devizában való eladósodás kockázatait, elkapkodta az alacsony kamatozású hiteleket, majd a forint árfolyamának zuhanását követően sokszorosára nőttek a törlesztőrészelei. A számolni tudók hangadói pedig – hangos fi-

gyelmeztetés helyett – szűkperspektívájú modelljeikbe pozitív tényezőként beépítették az alulinformált emberek szűkperspektívájú döntéseit.

A többgyermekes családok társadalmi hasznát szintén elég szűkkörűen veszi számításba Mihályi Péter. Éppen a modern társadalmakban felértékelődő hasznok nem kerültek figyelembevételre. Az egyik ilyen a teammunka. Minden munkaszociológiai mű kiemeli, hogy a mai társadalomban az egyik legfontosabb kompetencia a csoportos munkavégzés képessége, az ehhez szükséges alkalmazkodóképesség, a másik szempontjai mérlegelésének a képessége stb. Hol lehet leginkább ezt a kompetenciát megszerezni? Egy többgyermekes családban. És minimális erre az esély egy olyan családban, ahol két szülő és négy nagyszülő ajnározza az egyszem gyermeket, unokát. A jövő gazdaságát 90–95 százalékban a szolgáltatások teszik majd ki. Hol nevelődnek ki legjobban a másokat kiszolgálni hajlandó dolgozók? A többgyermekes családokban. Ha ezektől a minőségi tényezőktől a modell alkotója nem vesz tudomást, akkor nem csoda, hogy a modell a társadalmi optimum hiányát jelzi.

Mihályi Péter cikkében szívesen említ találó történelmi párhuzamokat. Történelmi példák az emberek hasznossági függvényének téves voltára is bőven vannak. Ilyenként említhető az az egész régiókat jellemző egykézés, amikor a parasztcsaládok csak egy gyermeket vállaltak,

hogy ne kelljen több gyermek között felaprózni a birtokot. Aztán ezt keservesen megbánták, amikor ott álltak fiatalon meghalt egyetlen gyermekük sírjánál. Kiderült, hogy hasznossági függvényük alapvető feltételeket nem vett figyelembe. Ez nem ijesztgetés, hanem már napjainkban is ijesztő valóság a hozzátartozó nélküli, magányos, kiszolgáltatott idős embereknek a tömege.

Mihályi Péter modellje azzal szembesít, hogy hosszú távon nem különbözhet az egyes emberek összességének a hasznossági függvénye a társadalmi hasznossági függvénytől. Ha a társadalmi hasznossági függvény egy termékből öt egység termelését követeli meg, de az egyes szereplők egyéni hasznossági függvényének összességéből csak három termelése jön ki, akkor abból súlyos hiány keletkezik. (Jó esetben a hiányt lehet importból pótolni, de akkor annak a feltételeit is számításba kell venni.) A számolni tudó felelőssége a katasztrófális hiány előrejelzésével nem ér véget. Rá kell mutatnia arra is, hogy az egyének hasznossági függvénye mely tényezőket nem vesz figyelembe, és miként lehetne a hasznossági függvényen változtatni.

Intellektuális élmény volt Mihályi Péter cikét olvasni. Annak azonban örülök, hogy számolni tudó munkatársamtól névnapomra nem egy kilátástalanságot sugárzó, intellektuális tanulmányt kaptam, hanem egy bögrét, cselekvésre, a határhasznaim újragondolására készítő felirattal.

IRODALOM

KAPITÁNY B., SPÉDER Zs. (2012). Gyermekvállalás. In: *Demográfiai Portré*. Népesedéstudományi Intézet, Budapest

KAPITÁNY B., SPÉDER Zs. (2018). Gyermekvállalás. In: *Demográfiai Portré*. Népesedéstudományi Intézet, Budapest, 53. oldal

PULAY Gy. (2010). A gyermekvállalást segítő munkavállalás. *Polgár Szemle*, VI. évfolyam, 4. szám, 344–349. oldal